

منظر، کالبد نیست

مروری بر مصوبه شورای عالی شهرسازی و معماری ایران در خصوص «ضوابط و مقررات ارتقاء کیفی سیما و منظر شهری»

soltani.landscape@yahoo.com

لیلا سلطانی / کارشناس ارشد معماری منظر

نگرش نوین «زمان-مکان»، نظامی جدید در تحلیل مسائل مربوط به محیط است که معنی جدید منظر را پایه‌ریزی می‌کند. منظر در این نگاه پدیده‌ای جغرافیایی و کالبدی نیست که تحلیل‌گر به تفسیر ویژگی‌های مورفولوژیک و ریخت‌شناسانه آن بپردازد. تعاریف نوین از منظر، مبین ضرورت اصلاح دیدگاه‌ها و روش‌های عامیانه در این زمینه است.

امروزه منظر با تعاریف جامع و دقیق‌تر به‌عنوان آینه فرهنگ و تاریخ که ابعاد فرهنگی-اجتماعی و زیباشناسانه دارد، مطرح شده است. در بررسی منظر، روابط و تحولات، مورد نظر قرار می‌گیرند و بر این اساس منظر جلوه‌گاه ارتباط انسان و محیط پیرامون او از گذشته تا حال شناخته می‌شود. با تعریف امروز، منظر یک شیء نیست و لذا برای درک آن، دانستن اینکه چگونه اجزای محیط با یکدیگر ترکیب می‌شوند و یا با عملکرد فیزیولوژی ادراک می‌توان آشنا شد، کفایت نمی‌کند؛ بلکه فراتر از ریخت‌شناسی محیط، لازم است تمایزهای فرهنگی-اجتماعی و تاریخی ادراک را نیز شناخت. منظر در دنیای امروز موجودی زنده و پویا انگاشته می‌شود که از یک سو متأثر از انسان و نحوه زیست اوست و از سوی دیگر با شکل خود و تداعی خاطراتی که در زمان‌های طولانی بر بستر آن روی داده است، بر تمدن، فرهنگ و نوع زیست آدمیان اثر می‌گذارد. از این رو جداکردن عین از ذهن در تعریف منظر ممکن نبوده و منظر به هیچ روی عینیتی مستقل از انسان نیست.

منظر تنها عنصری عینی که متشکل از اجزای طبیعی باشد، شناخته نمی‌شود بلکه عنصری ذهنی و فرهنگی است که شکل‌گیری آن در اذهان مردم با دخالت تاریخ، اعتقادات دینی و اسطوره‌ای، اقلیم، سنت زیست و امثال آنها بوده است. در این تعریف از منظر است که منظر ایرانی با نمونه ژاپنی و فرانسوی خود تفاوت پیدا می‌کند.

واژگان کلیدی: ضوابط، منظر شهری، برنامه راهبردی، ارتقاء کیفیت، معماری منظر.

بررسی «ضوابط و مقررات ارتقاء کیفی سیما و منظر شهری»
در شرایطی که هنوز عده‌ای ساماندهی منظر شهری را تا حد مشابه‌سازی نمای خیابان، کنترل خط آسمان و ساماندهی نمای ابنیه تنزل داده‌اند؛ شورای عالی شهرسازی و معماری ایران به منظور ارتقای کیفی بصری و ادراکی سیما و منظر شهری، ضوابط و مقررات ارتقاء کیفی سیما^۱ و منظر شهری را با اهداف ذیل تصویب نموده است:

الف- تلاش در جهت استفاده بهینه از منابع و تأمین سلامت و رفاه ساکنین

ب- ساماندهی سیما و منظر شهری در شهرها، روستاها و سایر مجتمع‌های زیستی در کشور و تلاش در جهت ایجاد شرایط مناسب زندگی در آنها

ج- احیای فرهنگ معماری و شهرسازی غنی گذشته کشور

د- جلوگیری از بروز ناهماهنگی‌های بصری و کارکردی در فضاها و فعالیت‌های شهری

ه- افزایش تعاملات اجتماعی و کوشش در جهت تنظیم جریان حیات مدنی

با عنایت به فقدان مدارک و ضوابط جامع و مدون متناسب با مقتضیات شهرسازی فعلی و لزوم هدایت و کنترل ساخت‌وسازهای حال حاضر و آتی آن، اقدام در این خصوص گامی مهم و شایان تقدیر است.

با توجه به ماهیت منظر شهری و تصویب برنامه راهبردی-ساختاری توسعه شهری تهران، متن حاضر بر اساس مفاد مصوبه مذکور و در راستای تحقق اهداف پنج‌گانه اجرای آن، به بررسی انطباق مصوبه شورای عالی شهرسازی و معماری ایران با چشم‌اندازها و رویکرد نوین برنامه‌ریزی در طرح جامع مصوب شهر تهران می‌پردازد.

الگوهای چهارگانه منظر شهری

منظر شهری به مثابه یک «مفهوم» از ماهیتی پویا، زنده و تکامل‌یافته پابنده برخوردار است و قلمرو اطلاق مفهوم مذکور، مستمراً و به موازات بلوغ دانش و هنر شهرسازی مورد پالایش و صیقل قرار گرفته است. مفهوم «منظر شهری» از لحظه تولد تا بلوغ شهرسازی، همچون پدیده‌ای زنده و پویا شاهد دگرگونی، تکامل و الگوهای متفاوتی بوده است.

بر این مبنا تحول «مفهوم منظر شهری» تحولی همه‌جانبه و اساسی بوده و الگوهای مختلف از سه جنبه مبانی نظری، ویژگی‌های منظر شهری و نقش منظر شهری تفاوت اساسی دارند.

چهار الگوی مفهومی منظر شهری به ترتیب متکی بر «پارادایم جداره تزئینی»، «پارادایم فضا»، «پارادایم مکان» و «پارادایم مکان پایدار» بوده است. این چهار حلقه عبارت است از:

۱) منظر شهری آرایشی / تزئینی

در این الگو، منظر شهری در نقش نمای جداره (facade urban) یعنی یک موجودیت دو بعدی ظاهر می‌شود.

۲) منظر شهری عملکردی / برنامه‌محور

منظر شهری در نقش ساختار فضایی (spatial structure) یعنی یک موجودیت سه بعدی ظاهر می‌شود.

۳) منظر شهری ادراکی / زمینه‌گرا

با افزوده شدن ابعاد جدید همچون معنای اجتماعی - فرهنگی و حس مکان و زمان، نقش منظر شهری تا حد یک ساختار اجتماعی - فضایی (socio-spatial structure) ارتقاء می‌یابد.

۴) منظر شهری پایدار / هوشمند

نهایتاً در این الگو با ورود دغدغه‌های زیست‌محیطی و ملاحظات مرتبط با توسعه پایدار، نقش مورد نظر تا حد یک ساختار «اجتماعی - فضایی پایدار» (sustainable socio-spatial structure) افزایش می‌یابد.

از آنجا که طراحی منظر شهر، سطح تماس میان مردم و پدیده شهر را سازماندهی و مدیریت می‌کند، معماری منظر آفرینش سیمای یک فرهنگ بوده و بنابراین طراحی منظر شهری چیزی بیش از نصب یک کاغذ دیواری فاخر و زیبا بر جداره‌های شهری است. با پیگیری اقدامات سطحی صرفاً می‌توان «علائم» (symptoms) و نه «علت» (causes) های بیماری‌های شهری را درمان کرد. باید پذیرفت که نمی‌توان بیماری آبله را با برچیدن جوش‌های چهره آبلگون معالجه کرد.

به عبارت دیگر فهم منظر شهری به مثابه یک ساختار و به عنوان یکی از نظام‌های پنج‌گانه تشکیل‌دهنده «نظام کلی فرم شهر» مستلزم مطالعه نظام منظر شهری در ارتباط متقابل با نظام‌های «حرکت و دسترسی»، «کاربری و فعالیت»، «استخوان‌بندی فضاهای همگانی» و «فرم کالبدی محیط» است. لازم است طراح منظر شهری نه در نقش یک آرایشگر بلکه در نقش یک طبیب آن هم طبیعی که نه به درمان نشانه‌های بلکه به درمان ریشه‌های شهر و منظر آن بپردازد، ظاهر شده و مسئولیت حرفه‌ای خود را ایفا نماید.

اهداف حداکثری و ضوابط حداقلی

بر اساس اهداف ب، ج، د و ه مصوبه که بسیار هوشمندانه و با درایت مطرح شده‌است، رویکرد مصوبه مبتنی بر فهم منظر شهری به مثابه یک ساختار فضایی (و نه به عنوان یک جداره دو بعدی) به ویژه یک ساختار اجتماعی - فضایی پایدار است که البته مستلزم تمهیدات خاصی برای مطالعه و مداخله در بهسازی مناظر شهری نیز است. لیکن ضوابط تدوین شده در متن مصوبه صرفاً در حیطه حلقه اول - با یک موجودیت دو بعدی - و در مقیاس خرد و برای «ساماندهی نما» طرح شده‌اند.

عوامل مؤثر در شکل‌دهی منظر شهری در چشم‌اندازها و موقعیت‌های مختلف، تحت عنوان مقیاس‌های کلان، میانی و خرد مطرح می‌شوند. ضوابطی که طی مصوبه مذکور ارائه شده، منظر شهری را در مقیاس خرد مطرح کرده است. در این مقیاس زمانی که موقعیت ناظر تغییر نکرده و زاویه دید محدودتر شده باشد، منظر بر

وسعت کوچکتر که شامل چندین ساختمان یا عوارض طبیعی و مصنوع است، متمرکز شده است. در مقیاس خرد منظر هر یک از ابنیه به تنهایی قابل مشاهده است. لذا در این مقیاس سبک و طرح هر یک از بناها به تنهایی یا در کنار هم مطرح می‌شود. توجه به عواملی چون سبک و طرح معماری، وضعیت زمین، مصالح، الحاقات جانبی، تأسیسات و مبلمان شهری، پوشش گیاهی و جزئیات ساختمانی نقش

مؤثری در شکل‌گیری منظر شهری خواهد داشت. بدیهی است بر مبنای این ضوابط اهداف ملحوظ در مصوبه محقق نخواهند شد. نهایتاً با توجه به جایگاه و رسالت جامعه متخصصان در معرفی و کاربرد صحیح مفهوم منظر شهری در ادبیات حرفه‌ای، لازم است در معرفی و یا ضوابط مصوبه ابلاغی بازنگری لازم صورت پذیرد.

رویکرد طرح جامع جدید شهر تهران در مدیریت منظر شهری

آنچه در شهرهای امروز - خصوصاً تهران به عنوان کلان‌شهر پایتخت - مشهود است، نبود قاعده‌ای خاص برای پرداختن به مسائل مرتبط با منظر شهری است. فراروندی که آشفته‌گی و نابسامانی را در سیمای شهری سبب شده و از این زاویه تأثیر نامطلوبی را به صورت خودآگاه و ناخودآگاه بر حوزه‌های ادراک روانی شهروندان و نیز روانشناسی محیط بر جای گذاشته است. زمینه‌های آشفته‌گی در سیمای محیط را در محورهای زیر می‌توان جستجو کرد:

- الزامات قانونی و مقررات مرتبط
- روش‌های نظارت و کنترل توسط نهادهای مسئول شهری
- مدیریت و اجرای طرح‌های بهسازی منظر شهر
- فرایند تهیه طرح‌های مرتبط با منظر شهر از زاویه مبانی نظری و روش شناختی
- روش و بینش رایج طرح‌های جامع و تفصیلی شهرها در پرداختن به مقوله منظر شهری
- الگوهای ساخت‌وساز و اجرا و نوع مصالح
- الگوهای طراحی و معماری ابنیه
- محدودیت‌های مالی و فنی در اجرا
-

با توجه به محورهای فوق، در حال حاضر شهرداری به عنوان عامل اصلی کنترل و نظارت بر چگونگی شکل‌گیری منظر شهری با مسائل متنوعی روبرو است؛ طیف گسترده‌ای از معضلات، از آلودگی‌های رایج تبلیغات در شهر گرفته تا طرح‌های بهسازی منظر شهری در مقیاس شهر. مسائلی که هم در حوزه خرد و هم در مقیاس کلان در

وظیفه اصلی «برنامه راهبردی مدیریت منظر شهری» به عنوان سندی که محتوای دیگر اسناد رسمی شهر را تکمیل و تدقیق می‌کند، تفسیر (یعنی - ذهنی) سیاست‌های طرح جامع جدید تهران و اتخاذ رویکردی است که منظر شهری را به مفهوم «تجلی خارجی یک کلیت واحد» و تحت تأثیر بسترهای قانونی، مالی و تشکیلاتی نظام توسعه و مدیریت شهری تحلیل نماید. مدیریت منظر شهری به مثابه یک ساختار فضایی به ویژه ساختار اجتماعی - فضایی پایدار لازم است در تمامی شهرها تهیه «برنامه راهبردی مدیریت منظر شهری» به عنوان سند مکمل و بالادست در دستور کار قرار داده و مبنای هدایت، کنترل و نظارت بر اجرای طرح‌ها باشد.

متأسفانه اسناد قبلی و متداول شهرسازی به دلیل ضعف ذاتی خود، قادر به تدوین مؤثر چشم‌انداز شهر و آفرینش منظر شهری مطلوب نبوده‌اند. ضوابط تدوین‌شده در متن مصوبه صرفاً در حیطه حلقه اول - بایک موجودیت دو بعدی - و در مقیاس خرد برای ساماندهی نما طرح شده‌اند.

شهر نمود یافته و بخش عمده‌ای از دغدغه‌های مدیریت شهری را به خود اختصاص داده است. متأسفانه اسناد قبلی و متداول شهرسازی به دلیل ضعف ذاتی خود قادر به تدوین مؤثر چشم‌انداز شهر و آفرینش منظر شهری مطلوب نبوده‌اند. اسناد جامع و تفصیلی سنتی به واسطه ماهیت صلب و فروگاشی، در بهترین حالت تنها پاسخگوی بخشی از معضلات توسعه کالبدی شهر بوده و توانایی هدایت نظام‌مند محیط شهر و آفرینش منظر شهری مطلوب به گونه‌ای که توسعه پایدار را حمایت نموده و چشم‌انداز شهر را محقق نماید، نداشته است.

در طرح جامع جدید تهران (۱۳۸۵) فصل جدیدی تحت عنوان «سیما و منظر شهری» مورد توجه قرار گرفته که شایان تقدیر و توجه بسیار است.

بر اساس پیوست چهارم سند طرح جامع مصوب شهر تهران، در چارچوب برنامه ساماندهی و ارتقاء هویت معماری و شهرسازی

ایرانی- اسلامی در سیما و منظر شهری سه طرح موضوعی به قرار زیر تصویب شده است :

۱ برنامه راهبردی طراحی شهری و مدیریت منظر شهری تهران (دستگاه تهیه‌کننده : وزارت مسکن و شهرسازی)

۲ ساماندهی سیما و منظر شهری فضاهای همگانی، عمومی و میادین (دستگاه تهیه‌کننده : نهاد مدیریت و برنامه‌ریزی طرح‌های توسعه شهری)

۳ استقرار مدیریت بصری یا منظر شهر تهران با هدف ارتقاء هویت سیما و منظر شهری (دستگاه تهیه‌کننده : شهرداری)

مجموعه طرح‌های فوق را می‌توان در قالب کلی «برنامه راهبردی مدیریت منظر شهری» به عنوان سندی که محتوای دیگر اسناد رسمی شهر را تکمیل و تدقیق می‌کند، مطرح نمود. وظیفه اصلی چنین سندی که دارای ماهیت راهبردی است، تفسیر (عینی- ذهنی) سیاست‌های طرح جامع جدید تهران و اتخاذ رویکردی است که منظر شهری را به مفهوم «تجلی خارجی یک کلیت واحد» و تحت تأثیر بسترهای قانونی، مالی و تشکیلاتی نظام توسعه و مدیریت شهری تحلیل نماید. سند مذکور مبنای اتخاذ تصمیمات برنامه‌ریزی، طراحی و مدیریت شهری قرار گرفته و کیفیت محیط را در راستای اهداف طرح جامع جدید تهران ارتقاء خواهد بخشید.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

امروزه رویکردهای نوین شهرسازی مانند معماری منظر و طراحی شهری با محوریت دیدگاه‌های کل‌نگر تهیه شده است و بر مبنای آنها می‌توان نظام‌های تهیه اسناد هدایت و کنترل توسعه در شهرها را تدوین نمود. به واقع اقدام‌های مقطعی، موردی و با مقیاس‌های خرد برای بهسازی منظر شهری پاسخگوی نیازهای اصلی شهر نیست.

لذا به منظور تحقق اهداف مصوبه شورای عالی شهرسازی و معماری ایران در خصوص ضوابط و مقررات ارتقاء کیفی سیما و منظر شهری، مدیریت منظر شهری به مثابه یک ساختار فضایی و به ویژه به مثابه یک ساختار اجتماعی- فضایی پایدار پیشنهاد می‌شود که ضمن ایجاد هماهنگی میان راهکارهای (اقدامات) سند مذکور با اهداف مندرج در آن، در تمامی شهرها تهیه «برنامه راهبردی مدیریت منظر شهری» به عنوان سند مکمل و بالادست در دستور کار قرار گرفته و مبنای هدایت، کنترل و نظارت بر اجرای طرح‌ها واقع شود.

پی‌نوشت

۱ سیما یا تصویر ذهنی، مقوله‌ای در عرصه ادراکات انسان و نحوه تحقق آن و فصل مشترک فلسفه و روانشناسی تجربه است.

منابع

- سند مصوب طرح جامع شهر تهران. ۱۳۸۶
- مصوبه شماره ۳۰/۳۱۰/۵۵۰۱۹ مورخ ۱۳۸۷/۱۰/۲۹ شورای عالی شهرسازی و معماری ایران در خصوص "ضوابط و مقررات ارتقاء کیفی سیما و منظر شهری".